

A hagyományok visszatérése, a cigányellenesség és a jobboldali radikalizmus – Gyöngyöspata 2011¹

FEISCHMIDT MARGIT ÉS SZOMBATI KRISTÓF

Bevezetés

Könyvünk egyik központi szándéka az, hogy értelmezze a magyar populáris nacionalizmusnak a kisebbségekhez való viszonyát. Ezen belül kétféle másság kijelölésének következményeire vagyunk elsősorban tekintettel: a kisebbségi magyarokéra a többségben élőkhez képest, és a cigányként megjelöltekre a jelöletlen magyarokhoz képest. Erre a relációra különösen erős hatással volt az elmúlt években a jobboldali radikális politika megjelenése. E tanulmányunkkal azoknak a társadalmi viszonyoknak és politikai folyamatoknak az értelmezéséhez is hozzá szeretnénk járulni, amelyek a szélsőjobboldali politikai alternatíva megjelenéséhez és elterjedéséhez vezettek Magyarországon. A szélsőjobboldali politika vonatkozásában képviselőinek cigányellenes retorikáját és mozgósítási stratégiáit, a társadalmi viszonyok közül pedig azokat értelmezzük, amelyek az előbbiekre való fogékonyságot hozzák létre és tartják fenn. Ebben a tanulmányban egyetlen esetre, a gyöngyöspatai konfliktusra, annak okaira és következményeire fókuszálunk, aminek elemzését azonban több szinten végezzük el. A lokalitás szintjén, saját terepmunkánkra (interjúinkra és meg-

¹ A tudományos elemzés elvégzését lehetővé tevő kutatást az Ökopolisz Alapítvány támogatta. A gyöngyöspatai konfliktusról írt esettanulmányunk első változata is az Alapítvány kiadásában jelent meg. (Feischmidt és Szombati 2012). Az első változat megírását követően az eset kontextualizálására Kerecsi Klára felkérésére tettünk kísérletet. A Szuhay Péter kollégánkkal együtt írt tanulmányban a „cigánybűnözés” diskurzusának megteremtését elemeztük a gyöngyöspatai eseteírás felhasználásával (Feischmidt, Szombati és Szuhay 2012). A tanulmány korábbi változataihoz megjegyzéseket fűzött Melegh Attila, Neményi Mária, Szalai Júlia, Szijártó Zsolt, Vidra Zsuzsa és Virág Tünde, továbbá egy zártkörű konferencia résztvevőiként Bíró András, Kállai Ernő, Simon Mihály és Zsuppán András. Mindegyiküknek köszönettel tartozunk. E tanulmány első, a jelenlegitől csak csekély mértékben különböző változata az Esély című folyóirat 2013. évi 1. számában jelent meg. Főszerkesztőjének, Nyilas Mihálynak és névtelen szakmai lektorainak köszönet a kézírathoz fűzött megjegyzéseikért.

figyeléseinkre) támaszkodva azt vizsgáljuk: mi kell ahhoz, hogy egy magyar falu lakóinak többsége a szélsőjobboldali erők mögé álljon. A Gyöngyöspatán, illetve Gyöngyöspata kapcsán érzékelt folyamatokat és viszonyokat ugyanakkor a lokalitáson túlmutató összefüggésrendszerben szeretnénk láttatni. Ezt egyfelől az eset előzményeként értelmezhető magyarországi és más kelet-európai etnikai konfliktusokkal való összehasonlítás révén próbáljuk meg elérni. Másfelől arra törekszünk, hogy a magyarországi esetet az általánosabb európai trendek és mintázatok tükrében vizsgáljuk. Ezt a kettős összehasonlítást azért tartjuk fontosnak, mert azt gondoljuk, hogy általa közelebb juthatunk azoknak a társadalmi mechanizmusoknak a megértéséhez, amelyek a magyarországi romák elleni mobilizáció sikerességét magyarázzák.

A szélsőjobboldali radikalizmus monokauzális magyarázataitól eltérően esettanulmányunk két kulcstényező, jobban mondva két társadalmi-gazdasági dinamika egyidejű meghatározó szerepét hangsúlyozza. Ezek közül az egyik a részben munkájuktól és a megélhetés biztonságától, részben pedig a társadalmi becsületüktől megfosztott alsó középosztály tagjainak (a valamikori agrár- és ipari munkásoknak) az igénye arra, hogy a saját értelmezésük szerint igazságot és rendet teremtsenek a világban. Ennek a törekvésnek a legfontosabb eleme az a követelés, hogy az a réteg, amely korábban dolgozott, továbbra is hozzáférjen a munkához és a megélhetés biztonságához, akár annak árán is, hogy másokat – nevezetesen a mélyszegénységben élő romákat – elzárjanak ettől a lehetőségtől. A másik tényező a település életében korábban marginális pozíciót betöltő, de a lakosság növekvő részének szimpátiáját élvező, részben mezőgazdasági vállalkozókból, részben diplomás alkalmazottakból álló elitcsoport törekvése a falu tradicionális képének helyreállítására és a turizmus által meg támogatott agrártermelés fellendítésére, amit előbb civil szervezetek keretében, majd mindinkább politikai befolyása növelésével próbált megvalósítani. Ez utóbbit, számottevő gazdasági erőforrások hiányában, leginkább szimbolikus tőkéje gyarapításával: az elrejtett, elhallgatott „igazságok” (leginkább a helyi cigányság bűneinek) közbeszédbe való beemelésével érte el a csoport.

A parlamentbe kerülése után defenzívába szoruló szélsőjobboldali pártnak kapóra jött a helyi közéletben egyre inkább meghatározó szerepet játszó ellenzéki elitcsoport úttörő „ideológiai munkája”. Más vizsgálatokkal egybehangzóan az esettanulmány megerősíti, hogy a szélsőjobboldali ideológia iránti állampolgári kereslet növekedésében döntő szerepet játszik a társadalmi problémákat etnicizáló diskurzusok térnyerése (amelyek a társadalomban tovább élő kulturális mintákra támaszkodnak). A gyöngyöspatai eset azonban arra is rámutat, hogy a szélsőjobboldali politikai alternatíva sikerre viteléhez nem

feltétlenül elég a cigányságot bűnbakként beállítani. Ehhez itt a szélsőjobboldali csoportoknak olyan „szükségállapotot” kellett előállítani, amely egyszerre értékelte le (és tette lehetővé) a társadalmi problémákra adható hagyományos politikai válaszokat, és hitelesítette a (homogén tömbként kezelt) cigánysággal szembeni radikális rendpárti fellépést. Gyöngyöspata mint „demonstrációs terep” közelebbi vizsgálata arra enged következtetni, hogy ennek létrehozását lokális szinten nagymértékben segítette a társadalmi problémák kezeletlenségéért felelős „demokratikus deficit”, országos szinten pedig az állami hatóságok korlátozott és késleltetett fellépése.

Az etno-szociális konfliktusoktól a „faji” alapú gyűlöletcselekményekig

Magyarország tízmilliós lakosságának durván egynegyede van kitéve az elszegényedés és az ezzel járó társadalmi deklasszáció veszélyének. Ezt a döntően munkás- vagy alsó középosztályi pozícióval jellemezhető réteget egyre kevésbé választja el egyértelmű határ attól a mélyszegénységben élő egymillió embertől, akik a szocializmus időszakában még ugyancsak a munkásosztály részét képezték, de mára a társadalom peremére sodródtak. Noha messze nem minden romának tekintett (és pláne nem minden önmagát annak valló) személy sorolható abba a rendszerváltás után újra kialakuló rétegbe, amit a szociológusok többsége az „underclass” fogalmával ragad meg, a magyarországi cigányság helyzetét az országos átlagtól jelentősen elmaradó foglalkoztatottság és iskolázottság, a lakóhelyi és a munkahelyi szegregáció jellemzi. A kapitalista átalakulással járó gazdasági megrázkódtatás jelentősen átrajzolta a társadalmi csoportok közötti kapcsolatokat és az ezek kialakulásában kulcsszerepet játszó kulturális mintázatokat is. Az összezsugorodott munkaerőpiachoz, valamint a csökkenő színvonalú közszolgáltatásokhoz és jóléti juttatásokhoz való hozzáférés terén olyan verseny alakult ki, amelyben a többségi és kisebbségi státushoz kapcsolódó kulturális kódok egyre inkább erőforrásként, illetve azok hiányaként nyertek értelmezést. Ez a folyamat sérelmeket és félelmeket, szimbolikus erőszakot és ellenállást szült.

A sok feszültségtől terhes viszonyból több időszakban, különböző közvetlen kiváltó okok miatt alakultak ki konfliktusok az elmúlt húsz évben. A rendszerváltás körül a konfliktusoknak – okaikat tekintve – két típusával találkoztunk. Ezek közül az egyik típus az interperszonális, gyakran vagyonellenes bűncselekmények által kiváltott zendülés volt. Ezek az ellentétek a helyi közbeszédben

azonnal cigány – többségi konfliktusokként jelentek meg, ami az eszkalálódásukhoz vezetett, és jellemzően kollektív jellegű önbíráskodást vont maga után. Azt is fontos megjegyezni, hogy a sajtó általában a polarizálódást erősítő hatással járult hozzá ezekhez a konfliktusokhoz. Magyarországon az első ilyen konfliktus Kétegyházán történt 1992-ben². Egy évvel később egy hasonló eset az erdélyi Hadréven (Hădăreni) 750 többségi – magyar és román – embert mozgósított a helyi cigányok ellen. A rendszerváltásokat követő évekből ezen kívül Csehország és Szlovákia román által lakott településeiről érkezett hír helyi összetűzésekről. Közöttük volt az 1999-es Ústí nad Labem-i eset, ahol egy többségi férfi gázolás következtében bekövetkezett halála váltott ki tömeges többségi mobilizációt, amelynek következtében a település vezetése a kisebbségi és többségi lakosságot egymástól elválasztó fal emelése mellett döntött. (Hasonló „megoldáshoz” a helyi döntéshozók a régió több településén folyamodtak, legutóbb a romániai Nagybanján.)

A konfliktusok második típusa a helyben elosztott közösségi javakhoz való hozzáférés kapcsán alakult ki. 1989-ben Miskolcon és 1997-ben Székesfehérváron is az önkormányzat kezdeményezte a városrehabilitáció útjában álló szegény, többségében roma családok kiköltöztetését a város központjából egy, a város szélén építendő, csökkentett komfortfokozatú lakásokból álló telepre. A kiköltöztetés kétféle ellenállásba ütközött: egyfelől többségi csoportok akaratába, amelyek meg akarták akadályozni, hogy a szomszédságukba cigányokat költöztessenek; másfelől a szárnyait bontogató polgárjogi mozgalom akaratába, amely a „gettóellenes” fellépést saját politikai erejének és szerepének megerősítésére használta fel. Ugyancsak a szegregáció, de annak egy másik formája volt a tétje a magyarországi sajtóban még nagyobb visszhangot kapó, 2001-ben kezdődött jászladányi iskolakonfliktusnak. A konfliktust apróbb incidensek sorozata előzte meg, majd egy alapítványi iskolának a létrehozása robbantotta ki, aminek alig titkolt célja a tanulásra alkalmasabbnak ítélt többségi gyerekeknek a tanulásra alkalmatlannak tartott kisebbségiektől való különválasztása volt. A 2001-2002-es jászladányi eset óta iskolai szegregációval kapcsolatos konfliktusok egész sorozata alakult ki Magyarországon.

Az etnikai feszültségek hátterében már ekkor mély és tartós társadalmi-gazdasági konfliktusok húzódtak meg. Ezek közül a legfontosabb a szűkülő

² Két roma fiatalember megvert egy többségi dinnyeárut, mert utóbbi nem szolgálta ki őket áruval. Ezt követően a sértett rokonai felgyújtották az elkövetők és közeli hozzátartozóik házait. Ez az eset a sajtóban *Kétegyházi etnikai háború* címmel jelent meg, valós társadalmi mozgatórugóit Szuhay Péter vizsgálta behatóbban (Szuhay 1993).

erőforrásokért való verseny, amely – amint már jeleztük – a leghamarabb etnicizálódott. A roma munkavállalók úgy érezték, hogy a munkaerőpiacon velük szemben hátrányos megkülönböztetés érvényesül, aminek következtében igazságtalanul kevesen jutnak közülük munkához. A többségek, és különösen az alsó középosztályhoz tartozó idősebb nemzedék tagjai, akiknek a helyzete ugyancsak megroppant a rendszerváltás után, úgy értelmezték, hogy a romák viszont a szociális javakból, azok újraosztásából részesülnek a méltányosnál nagyobb mértékben. Amiként arra Zolnay János is rámutatott, Magyarországon az elosztási konfliktusok etnicizálódásához jelentősen hozzájárult a polgármesterek és az irányításuk alatt álló települési önkormányzatok gyakorlata is (Zolnay 2012)³.

A helyi politika – többnyire ideológiától, pártállástól függetlenül – szembe került az országos politikával, amely ugyan változó elkötelezettséggel, de az elmúlt húsz év jelentős részében mégis csak az integrációt támogatta, annak intézményi megalapozását igyekezett megteremteni (különösen az oktatás területén). A szegénységgel és a romákkal kapcsolatos diskurzust helyi szinten jó ideig – Ladányi szóhasználatával élve – „közmegegyezéssel hallgatás” övezte (Ladányi 2005). Ezt a rendet azonban, a felülről ösztönzött változásoktól nem függetlenül, a vidéki Magyarország legnagyobb részében fokozatosan a „cigányozás rendje” váltotta fel. Horváth Kata, Kovai Cecília és az Anblokk folyóirat többi szerzője jól érzékeltették a „cigányozás” – vagyis a cigányokkal kapcsolatos problémák kimondásának, valamint a legkülönfélébb társadalmi problémák elmondásának a cigányokkal kapcsolatos tapasztalatokon keresztül – felforgató erejét (Horváth és Kovai 2010: 40–41).

Ezt a helyi szinten zajló folyamatot nyilvánvalóan támogatta egy, az országos politikában és közbeszédben zajló radikális változás: a szélsőjobboldali szervezetek és médiumok megjelenése⁴. A MIÉP-et sikeresen leváltó Jobbik ideológiai arculatának kialakításában fontos szerepet játszott két olyan incidens, amely leginkább az általunk zendülésként leírt típushoz sorolt esetekkel mutat rokonságot, de utóélete miatt már inkább az etnikai konfliktusok harmadik

³ Ebben döntő szerepet játszott, hogy a jóléti juttatások nagy – bár egyre csökkenő – részét az önkormányzatok osztják szét. A helyi hatalom az elosztási gyakorlatok befolyásolására irányuló többségi fellépésnek több esetben utat engedett, vagy azért, mert ekképp tartotta levezethetőnek a társadalmi feszültségeket, és egyébként is úgy ítélte meg, hogy a helyi középosztályt a menthetetlenül lefelé csúszó csoportok (leginkább a romák) kárára lehet csak megerősíteni; vagy azért, mert az érdeellentétek kezeléséhez elégtelennek ítélte a rendelkezésre álló erőforrásokat.

⁴ Erről lásd Juhász (2010).

típusához sorolható: az olaszliszkai és a veszprémi gyilkosság. A brutális körülmények között meggyilkolt Szögi Lajos és Marian Cosma esetében ugyanis nem csak arról van szó, hogy a meggyilkoltak személyéből különböző szélsőjobboldali szervezetek mártírt avattak. Az események egyúttal alapot szolgáltattak a „cigánybűnözést” középpontba állító retorika terjesztéséhez, ezen keresztül a híreket gyártó szélsőjobboldali internetes médiumok megerősödéséhez, továbbá a kriminalitást a „népi bosszú” eszközével kezelni javasló Magyar Gárda megalakulásához is. Sőt, a két eset egy olyan terrorista csoport megalakulását is elősegítette, amely egy hat halálos áldozatot követelő bűncselekménysorozatot követett el 2008 novembere és 2009 augusztusa között ártatlan roma személyek ellen.

A csoportos konfliktusok e harmadik típusára – amit a „faji” alapú gyűlöletcselekmények alkotnak – más kelet-európai országokban is találunk példákat. Csehországban a neonáci felvonulásokon kívül 16, többségükben Molotov-koktéllal végrehajtott támadást regisztráltak 2008 óta, Szlovákiában ugyanabban az időszakban 12 hasonló, bár kevesebb áldozattal járó esetet, Olaszországban pedig 2006 és 2009 között 12 romák által lakott tábort ért támadás (Stewart 2012). A roma közösségekkel szemben több nyugat-európai országban is rasszista felhangú politikai kampányok indultak. (Míg Olaszországban a jobboldali koalícióban szerepet vállaló Északi Liga által delegált belügyminiszter játszott főszerepet a cigánytelepek felszámolására és a döntően Romániából bevándorolt lakóik repatriálására irányuló kampányban, a hasonló célokat és metódusokat követő 2010-es francia kampány egy egyébként mérsékeltnek tekintett politikus, Nicolas Sarkozy elnök nevéhez fűződött.) A kelet-európai régió sajátossága ebben a kontextusban az, hogy itt az erőszakos cselekmények felbujtói többnyire szélsőjobboldali politikai szervezetek; a kisebbségellenes közhangulat erősítésében és a többségi társadalom kisebbségekkel szembeni mobilizálásában pedig paramilitáris, a helyi önvédelemre szakosodott, illetve az ezeket megszólaltató szélsőjobboldali médiumok vesznek részt.

A cigányellenesség intézményesülése a szélsőjobboldali politika kontextusában

A romák kriminalizálása többféleképpen jelent meg a kelet-európai országok történetében, a náci terror időszakát leszámítva azonban precedens nélküli a gyűlöletcselekményeknek ez a sorozata. Hogy közelebb kerüljünk ennek megértéséhez, azokat a szélsőséges politikai szervezeteket kell vizsgálnunk, amelyek

létrehozták a cigányellenesség radikális formáit. A 2003-ban a főként egyetemistákat tömörítő Jobboldali Ifjúsági Közösségből párttá alakult Jobbik Magyarországért Mozgalom támogatottsága 2009-ig 2,20 százalékról 14,77 százalékra⁵ ugrott. A MIÉP háttérbe szorulását követően a szélsőjobboldal meghatározó szereplőjévé váló Jobbik sikerének kulcsa a sok elhallgatással és számos feszültséggel körülvett „cigánytéma kisajátítása”, amely a mai napig a nagyságát tekintve erőteljesen fluktuáló – ugyanakkor diverzifikálódó – szavazótábor legfőbb kötőereje⁶. Ez a siker összefügg egy Janus-arcú – részben jószolgálati, részben paramilitáris – szervezet, a Magyar Gárda életre hívásával.

Az egyenruhát viselő szervezet tagjai több, romák által lakott településen rendeztek felvonulást a „vidéki közbiztonság” helyreállítását követelve. A Gárda megalakulása óta több száz ilyen erődemonstrációt tartott, az elsőt közülük még 2007 decemberében Tatárszentgyörgyön, ahol 2008 februárjában egy huszonnyolc éves apa és ötéves kisfia esett áldozatul egy etnikai motivációból végrehajtott gyilkosságnak. (A sorozatgyilkosságok elkövetői a vádirat és a 2013. augusztus 6-án meghozott elsőfokú ítélet szerint kapcsolatban álltak szélsőjobboldali csoportokkal.) Az erődemonstrációkat rendszerint a Jobbik prominenseinek közleményei vagy beszédei előzték meg vagy kísérték, amelyekben a „cigánybűnözés” jelenségére és az ellene való fellépés szükségességére hívták fel a közvélemény figyelmét. A Magyar Gárda Egyesület felszámolásáról született ugyan bírósági döntés, de a Fővárosi Ítéltábla 2009. július 2-i ítélete alól a szélsőjobboldali erőknél mindezidáig – amint azt a gyöngyöspatai eset is bizonyítja – sikerült kibúvót találniuk.

Noha az Jobbik sikerét a régióban eddig senkinek sem sikerült utánoznia, az a politikai stratégia, amely a cigányság kriminalizálásával próbálja a többségi társadalom egyes szegmenseit mozgósítani, nem egyedülálló Kelet-Európában. A magyarországihoz leginkább a csehországi szélsőjobboldal hasonlít. Ott is szélsőséges pártok alkotják a mozgalom gerincét, a szcéna azonban tagoltabb, politikai befolyása pedig egyértelműen gyengébb a hazainál⁷. Miközben ezek-

⁵ Ezt az eredményt a párt a 2009-es európai parlamenti választásokon érte el, egyben megszerezve a lehetőséget, hogy az EP-be három főt delegáljon.

⁶ A megállapítás Bíró Nagy Andrásról és Róna Dánieltől származik (Bíró és Róna 2011: 247).

⁷ A csehországi Nemzeti Párt 2002-ben alakult és 2011-ben oszlatták fel. Legjelentősebb teljesítménye a Nemzeti Gárda létrehozása volt, de az online média nyelvét is befolyásolta. A Munkások Pártja 2003-ban alakult meg; ez a párt az utcai politizálásban mutatott jelentős aktivitást és eredményesen gyűjtött maga köré különböző ultranacionalista és neonáci formációkat, amelyek közös platformját a cigányellenesség alkotja. A párt tagjai és szimpatizánsai gyakran masíroznak egyenruhában a romák által lakott észak-csehországi területeken, utcai összecsapásokat, lázadásokat provokálva.

nek az erőknek a parlamenti választásokon nem sikerült kiemelkedő eredményeket elérniük⁸, az egész jobboldali diskurzust mégis jelentős mértékben befolyásolják. Ennek hatása leginkább a helyi választási kampányokban érhető tetten, amelyek során a „cigánykérdést” nemcsak napirendre tűzték, de tárgyalásának módját jelentős mértékben meghatározták (Albert 2012). Bulgáriában ugyancsak egy ehhez hasonló folyamat zajlik, ott hasonló szerepvállalással (nemzeti önvédelem és karitatív, szociális akciók) 2007 óta működik „nemzeti gárda”. Tagjai ugyanúgy egyenruhát viselnek és kiképzéseken vesznek részt, valamint a nemzeti ügy szolgálatát ugyanúgy a „cigányterror elleni védelemmel” kapcsolják össze (Efremova 2012).

Azt is tudjuk, hogy nem kizárólag kelet-európai jelenséggel állunk szemben. Noha igaz, hogy Nyugat-Európában a szélsőjobboldal fő ellenségét a globális Dél országaiból érkező, elsősorban muszlim közösségekben találta meg, a „nemzetféltő” ideológiát hirdető ultranacionalizmus repertoárja nagyban hasonlít Keleten és Nyugaton. Egyformán tartozéka a kisebbségek körében tapasztalható bűnözés témája, az annak visszaszorítására irányuló rendpártiság, az idegenekkel szemben túlzottan megengedő mainstream politikát ostromozó elitellenesség, valamint a „benszülött” nemzet önrendelkezési jogát kifelé védelmező euroszepticismus. A szélsőjobboldali politika mozgásterét Kelet-Európában ugyanakkor növeli a baloldali fogantatású strukturális kritika gyengesége és a mélyen rögzült történelmi sztereotípiák, illetve a cigány- és zsidóellenesség felerősödése⁹. Magyarország kapcsán külön érdemes kiemelni, hogy a neoliberais ihletésű gazdaság- és társadalompolitikai reformokért hevesen bírált baloldali párt támogatottságának csökkenése szélesebb teret nyitott a szélsőjobboldalnak (amely, éppen ezért, elutasítóbb a piaci erőket támogató politikával szemben, mint Nyugaton¹⁰). Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy más kutatók szerint az egész Európában érzékelhető cigányellenesség sokkal inkább magyarázható európai, mint nemzeti, valamint inkább politikai-kulturális, mintsem politikai-gazdasági folyamatokkal. A romakutató Michael Stewart a szélsőjobboldal vonatkozásában például azt a partikularizmusokra irányuló identitáspolitikát látja meghatározónak, ami az európai

⁸ A párt legjobb eredményét a 2010-es parlamenti választásokon érte el: a szavazatok 1,14 százalékát szerezte meg.

⁹ A két tendencia nem független egymástól, amint erre a jénai Carl Zeiss és a győri Rába munkásainak diskurzusait és attitűdjeit összehasonlító Bartha Eszter is rámutat (Bartha 2011).

¹⁰ Erről lásd Bíró, Dúró, Hajdú és Róna (2011:18-19).

integrációra való válaszként született meg sok európai országban, talán megkülönböztetett erővel Kelet-Európában¹¹.

Miközben a mi álláspontunk a társadalmi-gazdasági tényezőket hangsúlyozó szerzőkéhez¹² talán közelebb áll, az alábbiakban bemutatjuk, hogy az identitás-politika szerepe messze nem elhanyagolható. Ennek vonatkozásában egyelőre a szélsőjobboldallal foglalkozó szociológiai szakirodalomban sokat idézett amerikai antropológus, Douglas Holmes munkásságára utalnánk. A szerző egyik fő állítása, hogy az európai szélsőjobboldal sikereinek legfontosabb kulcsa, hogy újra tudta keretezni a társadalomban érzékelt problémákat. Az „Új Jobboldal” pártjai társadalmi és gazdasági háttérű konfliktusok helyett kulturális és etnikai gyökerű konfliktusokról beszélnek, és az eltérő kultúrájú csoportok közötti együttélés és a nemzeti identitás kérdésének problematizálásával szorítják háttérbe – pontosabban kódolják át – a korábban gazdaságpolitikai keretekben értelmezett társadalmi ellentéteket (Holmes 2000). Az alábbiakban részben ezt a gondolatot követve kísérelünk meg magyarázatot adni a hasonló diszkurzív stratégiát követő magyarországi szélsőjobboldal gyöngyöspatai „áttörésének” okaira. Elemzésünkben ugyanakkor arra fogunk törekedni, hogy a társadalmi problémákat etnicizáló diskurzusok dinamikáját az azokat „termelő” és „befogadó” szereplők társadalmi-gazdasági helyzetének kontextusában, illetve az országos politikai folyamatok összefüggésében értelmezzük.

Szélsőjobboldali akcióorozat: Gyöngyöspata 2011

A Szebb Jövőért Polgárőr Egyesület járőrözése egy héttel azután vette kezdetét Gyöngyöspatán, hogy ott egy idős férfi öngyilkosságot követett el. A Jobbikhoz közel álló Barikád TV az esetet követő második napon, 2011. február 24-én riportot¹³ adott közre *Cigányterror – Heves megye a polgárháború szélén áll* címmel. Ebben a Jobbik helyi képviselője a Vöröskeresztnek egy sokgyermekes család számára korábban tervezett, de addigra lemondott házvásárlási tervével hozta összefüggésbe az öngyilkosságot. Ezt követően a Jobbik tömegrendezvényt szervezett a falu főterén, amelyre a helyi lakosokat *Demonstráció a cigányterror ellen* című szórólapokkal toborozták. A rendezvényen hozzávetőleg 1500-2000

¹¹ Lásd Stewart (2012: 9).

¹² Lásd például Kalb és Halmi (2011), Minkenberg (2000).

¹³ Lásd: http://barikad.hu/barik%C3%A1dtv_%E2%80%9Ecig%C3%A1nyterror%E2%80%9D_%E2%80%93_heves_megye_polg%C3%A1rh%C3%A1bor%C3%BA_sz%C3%A9l%C3%A9n_%C3%A1l-20110225_0

fő vett részt, egy részük helybéli, másik részük odautaztatott aktivista volt. A Jobbik nagygyűlése után a katonai jellegű ruházatban felvonuló személyeket is magában foglaló tömeg a „cigánysorra” vonult, ahol egy *Együttélési szabályzat* című, erre az alkalomra írott dokumentumot adtak át a Cigány Kisebbségi Önkormányzat vezetőinek.

A Jobbik akcióját követően a polgárőrök tíz napon át „járőröztek” faluban. Többségük más településekről érkezett, őket néhány helyi család szállásolta el. A polgárőrök mellett a baltával és ostorral felszerelkezett Betyársereg tagjai is megjelentek a településen. Míg a „szebb jövősök” járőrözése széleskörű szimpátiát és megkönnyebbülést váltott ki Gyöngyöspátán, (különösen a „cigánytelepet” övező utcák lakosságának körében), a Betyársereg megjelenését sokan nemtetszéssel fogadták többségi oldalon is.

Bár a feszültség a településen napról napra nőtt, ezt a kormány részéről nem kísérte semmilyen megnyilvánulás. Pedig korábban Orbán Viktor miniszterelnök és Pintér Sándor belügyminiszter is többször azt mondta, hogy nem fogják eltűnni a félkatonai szervezetek akcióit. A rendőrség a járőrözés időszakában (március 1-e és 16-a között) ugyanakkor nagy erővel igyekezett fenntartani a rendet Gyöngyöspátán. Az idegenek egy részét igazoltatták, de az eseményekbe nem avatkoztak be, arra hivatkozva, hogy a résztvevők ruházata, cselekedetei nem tartalmazták teljes körűen azon ismérveket, melyek a Magyar Gárdára egyértelmű utalásként szolgáltak volna.

A települést irányító polgármester lemondását követően a romák körében állandósult félelem a tetőfokára hágott. Ebben a hangulatban tett látogatást a faluban egy amerikai filantróp és üzletember, aki a roma közösségben uralkodó hiszterizált hangulattal szembesülve úgy döntött: lehetővé teszi, hogy a nők és a gyermekek pár napra elhagyják a falut. Ez az esemény súlyosan megosztotta a kormányoldal és az ellenzék képviselőit. Baloldalon „evakuálásként” értelmezték az akciót (a külföldi sajtó is ezt az értelmezést vette át); jobboldalon a cigányok régóta szervezett „üdültetéseként” állították be, amellyel az ellenzéki pártok (különösen az üzletemberrel összefüggésbe hozott Lehet Más a Politika) a kormány lejáratására törekednek.

A rendkívüli helyhatósági választáson megválasztott polgármester beiktatásakor a cigánybűnözés megállítását, a „közrend” és a munka becsületének helyreállítását ígérte a falu lakóinak. Ez a gyakorlatban a kormány „közmunka-mintaprogramjának” megvalósítását¹⁴, a közterületek fokozott rendőri ellen-

¹⁴ A Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Helyettes Államtitkársága és a Mátraaljai Vízgazdálkodási és Talajvédelmi Társulat által szervezett, 2011. augusztus 1-én, illetve 15-én

őrzését, a szabálysértések felderítését és azonnali, szigorú szankcionálását jelentette. A Jobbik színeiben megválasztott polgármester programjának fő referenciája az úgynevezett „érpataki modell”. A képviselőtestület július 17-i győzelme óta olyan rendeleteket alkotott, amelyek az Érpatakon kikísérletezett – a „rombolók” megrendszabályozására irányuló – módszertan kulcselemeit ültették át a gyakorlatba¹⁵.

A tavaszi események óta körülbelül 60-70 gyöngyöspatai roma kért politikai menedékjogot Kanadában, néhány család pedig az országon belül költözött más településre. Miközben a falu vezetése – a média egy részének hathatós támogatásával – a mintaprogram sikereiről beszél, a háttérben, egy helyi lakos megfogalmazásával élve, „törékeny, félelmen alapuló” rend kiépítése zajlik Gyöngyöspatán. A szélsőjobboldali vezetés rendpárti intézkedéseinek elsődleges célpontjai – akárcsak Érpatakon – a helyi roma közösség tagjai, közülük is elsősorban a „cigánytelepen” lakó családok. A többségek által dominált, de kisebbségek számára is elérhető – tehát bizonyos értelemben hídszerpet betöltő intézmények – vezetőit olyan nyomás alatt tartják, amely mellett egyáltalán nem, vagy csak hatalmas személyes áldozatvállalás árán tudják folytatni munkájukat. Az „idegeneket” pedig, akik a romák védelmében tartózkodnak a faluban, megkísérlik diszkreditálni.

Noha a többségi oldalon is találunk olyanokat, még a polgármester támogatói között is, akik az említett intézkedéseket visszásnak találják, sokan elégedettek az új vezetéssel. Ezek a lakosok azt érzékelik, hogy „mióta rendszereken járőröznek, kevesebb lopás történik”. A „frontvonal” lakói nagyobb biztonságban érzik magukat, „bíznak” a polgármesterben és remélik, „hogyan az ígéreteit valóra váltja”. Támogatásuknak van egy másik, a „cigánykérdéstől” független és országosan is érvényes motivációja: kiábrándultak minden korábbi vezetésből, mert korruptak voltak, a fiatal polgármesterben pedig a tiszta kéz

indított négyhónapos mintaprogramokban hatvan gyöngyöspatai lakos vett részt. Közülük kisebbségi informátoraink szerint három- négy fő volt többségi származású, a többi roma.

¹⁵ A 2011. augusztus elsején indított négyhónapos mintaprogramban résztvevő személyek munkáját a polgármester és a jegyző videokamerával ellátott felügyelőkkel ellenőriztette. Többek közt ennek köszönhető, hogy a „szabályszerűtlen munkavégzésen” vagy hiányzáson kapott három közmunkást három évre kizárták a programból – és ennek következményeként felfüggesztették a bérpótló juttatáshoz való jogukat is. A munkájukat szabályszerűen végző személyek jelentős részét munkaidejükön kívül, többnyire közterületen elkövetett szabálysértésekért büntették meg több ezer vagy tízezer forintba. Mivel a települési önkormányzatnak joga van a közmunkások munkabéréből levonni a köztartozásokat, a napi nyolc óra munkáért járó havi nettó 60 600 forint helyett sokan csak 30 000 vagy 40 000 forintot vittek haza – alig többet, mint ami a 28 500 forintos bérpótló juttatás összege.

politikája megvalósulásának lehetőségét látják. A mindennapos büntetéseknek számukra az az üzenete, hogy a rendőrség és a jegyző, a korábbi vezetőkkel ellentétben, „teszik a dolgukat”.

Gyöngyöspata 2011 tavaszi „megszállása” és a nyomában előálló konfliktus még megengedte azt az értelmezést, miszerint a falu tőle idegen eszmék és szándékok „áldozatául esett”. A demokratikus úton történt szélsőjobboldali hatalomátvétel után azonban látnunk kell: a nyilvánosság fórumain megjelenő „áldozatiság-tézis” nem ad magyarázatot sem a helyi politika radikalizálódására, sem a konfliktus kimenetelére. Ezzel nem azt kívánjuk állítani, hogy a szélsőjobboldali csoportok stratégiája ne lett volna manipulatív. Azt viszont igen, hogy a „forró tavasz” megértéséhez elengedhetetlen azoknak a lakossági sérelmeknek, félelmeknek és törekvéseknek a mélyebb vizsgálata, amelyek egy bizonyos vágányra terelték az eseménysorozatot. A következőkben rámutatunk a roma-többségi viszony Patán is felismerhető általános jellemzőire: a szegregáció lakóhelyi és iskolai formáira, az előítéleteket újratermelő intézményekre és beszédmódokra, valamint – a másik oldalról – a cigányokkal szembeni többségi sérelmekre és panaszokra. Ezt követően a konfliktus lefolyását meghatározó specifikus tényezőkre hívjuk fel a figyelmet: az etnikai konfrontáció precedenseire a közelmúltból; valamint a helyi elit egy részének azon törekvése, hogy saját pozícióját a „cigánykérdés” meglovagolásán és felkorbácsolásán keresztül kísérelje megerősíteni, ezzel öntudatlanul előkészítve a talajt a szélsőjobboldali hatalomátvétel számára.

Társadalmi egyenlőtlenségek és ellentétek Gyöngyöspatán

Gyöngyöspata Heves megye Gyöngyösi kistérségében, Gyöngyöstől tíz kilométerre észak-nyugatra fekszik. Össznépessége a 2001-es népszámlálás idején 2761 fő volt, amiből 324 fő (11,7 százalék) vallotta magát cigány nemzetiségűnek. A település egy történelmi borvidék része, ahol az államszocializmus idején jól működő, bár az egri üzemekhez képest másodlagos jelentőségű szőlő- és bortermelés folyt. A rendszerváltás után a szőlészeti és borászati termelőkapacitás erőteljesen megcsappant, a mennyiségi termelésre beállított ágazat válságba került. Ma a borászati ágazatban tíz nagyobb családi vállalkozás működik. Tulajdonosaik elégedetlenek a politikai és gazdasági környezet nyújtotta lehetőségekkel, aminek fontos helyi társadalmi és politikai következményei vannak. A mezőgazdasági termelés történelmileg mindig is jelentéktlenebb szerepet játszott. A gabonaágazatban egyedül egy húsz alkalmazottat foglalkoztató,

hozzávetőleg kétszáz hektáron gazdálkodó mezőgazdasági cég számít jelentősnek. Az ipari foglalkoztatás már a szocializmus idején jelentősebb volt, mint a mezőgazdasági. Akkor a gyöngyösi vállalatoknál (az Egyesült Izzónál, a bútorgyárban, a vágóhídnál) és a közeli településeken található szén- és ércbányákban (Visonta, gyöngyösoroszi ércbánya, gyöngyösoroszi és szűcsi szénbánya) dolgoztak a legtöbben, de a budapesti építőtelepeken is. Ezekben az ágazatokban voltak alkalmazásban a patai romák, férfiak és nők is. A munkanélküliség a nagy foglalkoztatók megszűnése óta nagyjából állandó szinten van, körülbelül 100 fő körül mozog¹⁶. A romák és többségiek aránya a munkanélküliek között 80-20 százalék. Miközben a többségiek jelentős része az építőipar, a különböző szolgáltatások vagy a mezőgazdaság területén önfoglalkoztatóvá vált, csak egyetlen roma vállalkozó van a faluban. E család két helyben élő tagján kívül állandó munkaviszonya három roma férfinak van még. További három-négy főt a helyi többségi szőlősgazdák alkalmi munkában foglalkoztatnak.

Sok elemző, köztük a kisebbségi ombudsmani jelentés szerzői is úgy találták, hogy „mielőtt az egyenruhások a településre érkeztek volna, nem volt jelentősebb feszültség a falu roma és nem roma lakosai között”. Ezzel szemben állt az a szélsőjobboldali médiumokból származó, de később sokkal szélesebb körben elterjedt vélekedés, miszerint a faluban élő romák deviáns viselkedése hosszú ideig tartó elfojtás után lett nevén nevezve, és amit mások „konfliktusnak” hívnak, az valójában csak a többség igazságtételének pillanata volt. A magunk részéről úgy látjuk, hogy a gyöngyöspatai konfliktus hátterében a kisebbségi és a többségi lakosok együttélését terhelő, a rendszerváltás óta eltelt húsz év során felgyülemlett, de korábbi előzményekkel is bíró problémák állnak. Ezek között első helyen a korábban a helyi többségiekhez hasonlóan elsősorban az iparban foglalkoztatott romák munkaerőpiacról való kikerülése és tartós távolmaradása említendő. A patai cigányok jelentős részének legnagyobb sérelme az, hogy nem jutnak munkához. (Ez a sérelem 2011 tavasza óta fokozódott azáltal, hogy azok a foglalkoztatók, akik eddig romákkal dolgoztak, a többségi közvélemény megvetésétől tartva nem alkalmazzák őket.)

A másik, sok sérelmet magyarázó strukturális jellemző a lakóhelyi szegregációból fakad, amelynek spontán folyamatát sokáig fokozta a helyi vezetés szándékos elkülönítési politikája. A képviselőtestület 2006-ban a helyi építési szabályzatba foglalt változtatási tilalmat rendelt el a falu néhány utcájában,

¹⁶ A 2001-es népszámlálás adatai szerint az akkori 2761 fős össznépességből 805 fő volt a foglalkoztatottak, 1070 az inaktív keresők, 769 az eltartottak és 117 a munkanélküliek száma.

amivel egyrészt az ún. „szocpolos” házak építését, másrészt a meglévő, romák által lakott ingatlanok fejlesztését, valamint roma családoknak a falu központjában irányába való költözését akarta megakadályozni. Ennek megvalósítása úgy történt, hogy egy, a helyi politikában egyre nagyobb befolyásra szert tevő civil szervezet közvetítésével az önkormányzati testületi tagok fel nem vett tiszteletdíját a faluban örökös nélkül maradt, vagy más oknál fogva eladásra került házak felvásárlása fordították, illetve kiközvetítették olyanok felé, akiket a helyi közösségre nézve veszélytelennek ítélt meg. Ez a kezdetben egy elitcsoportosulás által képviselt törekvés a többségi lakosok támogatását is elnyerte, és egyúttal megalapozta azok hatalmi aspirációit, akik a „cigányok” kontroll alá helyezését tekintették legfőbb feladatuknak. Az intézkedés a gyöngyöspatai romák számára ugyanakkor az önrendelkezés korlátozásával, az előrejutás megakadályozásával volt egyenlő.

Az egyenlőtlenség legfontosabb tényezőjeként említett munkaerő-piaci szegregáció nem csak a közvetlen diszkriminációra, hanem az iskolázottságbeli különbségekre vezethető vissza. A patai romák alacsony iskolázottságának magyarázatát elsősorban a helyi iskola alacsony hatékonyságában látjuk. A roma gyerekek túlnyomó része speciális osztályba vagy egy speciális nevelési igényű (SNI) gyerekekkel összevont, szegregált osztályba jár. A külön osztályba sorolás térbeli elkülönítéssel párosul, a speciális „B” osztályok az iskolaépület földszintjén, a „normál” osztályok az emeleten kapnak helyet. Az iskolai szegregáció két célt szolgál. Egyfelől azoknak a konfliktusoknak az elkerülését, amelyeket a pedagógusok nem tudnak kezelni, másfelől azt a társadalmi igényt, amely a többségi gyerekeket meg akarja óvni a cigányokkal való vegyüléstől. A mostani iskolavezetés úgy véli, hogy az elkülönítés biztosítása a feltétele annak, hogy a „magyar gyerekeket” ne vigyék el a közeli városi iskolák valamelyikébe.¹⁷

A szegregáció három fent említett, intézményesült és erőteljes strukturális következményekkel bíró formája szinte lehetetlenné teszi, hogy Gyöngyöspatán ki lehessen törni az iskolázatlanságot, a munkanélküliséget és a legrosszabb lakáskörülményeket jelentő „cigány” státusból. Próbálkozások ugyan vannak, de nagyon keveseknek sikerül, és azok is megrekednek valahol. „Elvesztik a hitüket, nincsen elég akaratuk” – mondta egy vele folytatott beszélgetésben az a faluból elszármazott roma ember, aki a „cigány futballválogatott” edzőjeként

¹⁷ Az iskolai szegregációra először az Ombudsmani jelentés hívta fel a figyelmet, amelynek nyomán az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyermekeknek Alapítvány feljelentést tett. (Lásd Kisebbségi Ombudsman 2011 és http://www.cfch.hu/gyongyospata_hu.html)

és a Rajkó zenekar vezetőjeként futott be karriert, és akinek példája nem tud ösztönzőleg hatni a helyi roma közösség tagjaira. Döntően azért nem, mert a mobilitás útjait Gyöngyöspatán a többségi vezetés politikai és diszkurzív eszközökkel elzárta.

A 2011 tavaszi konfliktusnak, majd a szélsőjobboldali hatalomátvételnek a gyöngyöspatai romák nem voltak aktív résztvevői. Noha a konfliktus előzményének tekinthető folyamatokban még szerepet játszottak, a paramilitáris erők „bevonulásától” kezdve passzív szemlélőivé váltak saját sorsuk alakulásának. A romák együttes fellépésének hiányát a politizálás előzményeinek és tapasztalatainak hiányával, ezen túl pedig az etnikai szolidaritás részleges hiányával is magyarázhatjuk. Noha a gyöngyöspatai roma közösséget a többség messzeemenően igyekszik homogenizálni, a kulturálisan valóban nagymértékben asszimilálódott¹⁸ családok a mai napig számon tartják, hogy a legidősebb nemzedékben a férfiak muzikusok vagy munkások voltak. Ennél jelentősebb különbség van a munkával, kiszámítható jövedelemmel és kapcsolatokkal rendelkező, és a teljes anyagi kiszolgáltatottságban élő, hosszabb távú megélhetési és együttműködési stratégiákkal nem rendelkezők roma lakosok között. A „faluban” lakó cigány családoknak a cigánytelepen lakó „tobániakkal” szemben érzett ellenszenvét részben az magyarázza, hogy az előbbieket úgy gondolják: a gárdistáktól és a Jobbiktól is megkímélte volna őket a sors, ha a többséget nem „bőszíti fel” a telepiek „lezüllése”.

A konfliktus lokális előzményei: a „cigányok” mint probléma

Sérelmeik Gyöngyöspatán nemcsak a romáknak, hanem a többségieknek is vannak. Különösen azoknak, akik kiszolgáltatottak, vagyis a társadalmi helyzetük ugyancsak sérülékeny. Az a diskurzus azonban, amely ezek köré a kétségtelenül valóságos, mégiscsak egyedi esetek köré szerveződik, tárgyát tekintve általánosító, használatát tekintve pedig sokkal szélesebb körben elterjedt, mint azt a tényleges sértettek száma indokolná. Megteremti a többségi normákat semmibe vevő, az azokra támaszkodó rendet felforgató, a „magyarokra” nézve éppen ezért veszélyt jelentő cigány közösség képét. A sztereotípiák ugyanazok, mint amelyek széles körben elterjedtek a többségi magyar társadalomban.

¹⁸ Egy később beköltözött oláh-cigány családon kívül a gyöngyöspatai romák meghatározó része romungró: a mai nemzedékek nem beszélik egyik cigány/roma nyelvet sem, nem ápolnak a parasztoktól őket megkülönböztető hagyományokat.

Azonban attól valószínűbb és hatásosabbak, hogy olyan történetek kapcsolódnak hozzájuk, amelyek kárvallottjai és olykor elkövetői is a beszélők számára ismert emberek. Fontos megjegyezni, hogy a többségi sérelmek egy erőteljes kanonizációs folyamaton mentek át. Ennek kulcsmomentuma a korábban említett civil szervezet vezetője által 2006-ban összeállított hetvenoldalas panaszlista volt, amelyet az illető a rendőrséghez, a helyi képviselőtestülethez és a térség országgyűlési képviselőjéhez is eljuttatott. Az a tény, hogy ez a „petíció” válasz nélkül maradt, nagymértékben hozzájárult az említett intézmények legitimitásának eróziójához és az érintettek cigányellenes indulatainak felerősödéséhez.

„Az ellentétet az szítja, hogy nem dolgoznak a cigányok. Ez irritálja ez embereket” – mondta egyik beszélgetőtársunk, majd a meglátása szerint egyre gyakoribbá váló lopásokról kezdett el beszélni¹⁹. Példaként ő is – mint a pataiak többsége – a Kecskét említette elsőnek, talán azért, mert „ott termett a legszebb szőlő”. A cigánytelep mögötti dombon található takaros víkendházak és jól termő hétvégi kertek lepusztulása nem csak a tulajdonosok számára fájdalmas. Az elhagyott, majd a romák által „széthordott” kertek mindennapi látványa a falu többségi lakóit a rendszerváltás utáni nehézségekre (a későszocializmusra jellemző biztonság elpárolgására, a sokszor hiábavalónak tűnő fáradozásra), valamint a büszkeség tárgyát képező paraszti tradíciók folytathatatlanságára emlékezteti. A paraszti becsületet mélyen sértő tuskét elviselhetetlenné az teszi, hogy a „Bajcsiban épült szocpulos házak tetején kötöttek ki a Kecskén szétszedett pincék cserepei”. Egy másik beszélgetőtársunk szerint „a kis lopásokkal korábban nem volt probléma, mert nem számított az embereknek 20 kiló gyümölcs, de most már nem jó a parasztok helyzete sem, ezért már a pataiak sem olyan toleránsak, mint régen.” (Azt is meg kell azonban említeni, hogy a Kecskét pusztulásának van egy másik, a számszerű kisebbségben lévő többségiek és a romák által is osztott olvasata, miszerint mindenki számára köztudott volt, hogy a Kecskével „nem érdemes vesződni” azok után, hogy máshol, a falu határában nagyobb kiterjedésű, jól megközelíthető földeket kaptak vissza a korábbi tulajdonosok.)

A sérelmek általánosítását elősegítik azok a szóváltások, amelyek a verbális agresszió megnyilvánulásának tekinthetők. A többségi emberek, kiváltképpen az idős parasztasszonyok és férfiak, akik a roma fiatalokhoz hasonlóan több időt töltenek az utcán, tiszteletlenségnek érzékelik a néhány tizenéves fiúra jellemző, mégis a cigányság általános jellemzőjének tartott viselkedést. (Ezt mi magunk a társadalmilag kiszolgáltatott, gettójába visszaszoruló csoport hét-

¹⁹ A hivatalos rendőrségi statisztikák nem mutattak radikális növekedést a bűnesetek számában.

köznapi ellenállásaként értelmezzük, amely apró szimbolikus győzelmekkel próbál elégtételt venni a helyzetükért részben felelősnek tartott többség legsérülékenyebb tagjain.) A többségi sérelmi diskurzus nagyon fontos eleme a meg nem értettség és a méltánytalan bánásmód érzése. Sokaktól hallani – főleg alacsony fizetésért dolgozó, de stabil egzisztenciával rendelkező emberektől –, hogy a „cigányok hat gyerekkel, munka nélkül” annyi jövedelemhez jutnak, mint ők több évtizedes, megszakítatlan munkával. Mint említettük, a „magyarok” sérelmeit nem vette komolyan a jegyző, a rendőr, a bíróság sem. Az államba vetett bizalom hiánya, sőt, a képviselőivel szembeni gyanakvás nagymértékben meghatározta azt is, ahogyan a 2011 tavaszi konfliktust feldolgozták és elbeszéli többségi oldalon: „a magyarokra nem figyelt se Pintér, se a média”, nem úgy, mint a cigányokra, akik a domináns többségi olvasatban „a felfordulást” okozták. Sőt, mi több, a külső segítség és támogatás különböző formái is csak a cigányokhoz érkeztek, akik „loptak, csaltak, és jutalomból még el is vitték őket nyaralni”. A sérelmi diskurzus legfontosabb jellemzője, hogy kizárólagosságot teremt: „a mi” sérelmeink attól valószerűek, ha tudjuk, kik azok, akik ezeket elkövették. Azokról pedig, akiket a vétkes szerepébe helyezték, elképzelhetetlenné válik, hogy nekik maguknak is sérelmeik legyenek. Miközben „a magyarok” sérelmeit felnagyítja, ez a domináns többségi diskurzus egyben el is fedi a fent említett strukturális kényszerekből származó panaszokat.

A sérelmekre és elkövetőik megnevezésére fókuszáló többségi diskurzus „szállítói” a „frontvonal” nagyrészt idős lakói. A diskurzus „multiplikátorai” között azonban – amint azt a Kecskető kapcsán jeleztük – olyanokat is találunk, akik nem a közvetlen sérelmeiket mondják el a „cigánykérdés” nyelvén, hanem azzal saját társadalmi helyzetükre és az azzal kapcsolatos problémáikra adnak választ. Több olyan adatközlőnk akadt, aki a beruházások elmaradását, a „korábbi rend” felborulását, illetve a bizalmatlanság térnyerését a romák viselkedésével hozta összefüggésbe. A többségi lakosok jelentős része tehát a gazdasági helyzet romlásának, a társadalmi dezintegrációnak, a szolidaritás hiányának magyarázatát – az ország lakosainak többségéhez hasonlóan – nem a falut érintő, mélyreható társadalmi-gazdasági változásokban keresi, hanem ellenkezőleg, azokról a figyelmet eltereli, és egy olyan társadalmi csoportra irányítja, amely ugyanannak a strukturális átalakulásnak a legnagyobb kárvallottja. Eközben nyilván megerősíti azt a rendszert, amely a szűkös erőforrásokért való versenyből kizárja a cigányokat. Végezetül a többségi diskurzus „legitimátorainak” szerepét eljátszó lokálpatrióta elit tagjait kell megemlítenünk. Az ő „fordulatuk” mögött – amint azt az alábbiakban megmagyarázzuk – egyfelől az áll, hogy több tagjuk abban az etnikai frontvonalként értelmezett

zónában lakott, ahol a „forró tavasz” előzményei lezajlottak; és többen közülük az utóbbi években fizikailag is konfrontálódtak a telepen lakó romák egy-egy csoportjával. Másfelől, amint látni fogjuk, a lokálpatrióta elit a cigányellenes indulatok politikai kifejezésében látott módot a „puha struccpolitikát” folytató vezetői réteg meggyengítésére, majd sarokba szorítására.

A konfliktus kialakulása a gyöngyöspatai lokálpatrióták és az országos szélsőjobboldali politika találkozása nyomán

A szegregáció által kiváltott strukturális problémák, a belőlük kitermelődő deviancia, illetve annak többségi megbélyegzése („cigánykérdésként”) együttesen eredményezték, hogy a „cigánytelep” és a „falu” határán a kétezres évek első évtizedének közepére kialakult egy etnikai frontvonal. A Bajcsin néhány évtizeddel ezelőtt még csak parasztok laktak, nyilván a szegényebbek. Az utca egyik házsorának kertjei a néhány évente kiöntő patak felé szaladnak le. A patak túlsó oldalán volt már korábban is a cigánytelep. Ez volt az a zóna, ahonnan a kerti lopások első történetei származnak. Az elmúlt évtizedekben a Bajcsin eladott ingatlanok egy részét roma családok vásárolták meg, aminek következtében a mindennapi interetnikus viszonyok feszültté váltak, és ezeket csak folyamatos súrlódások és elfojtások árán sikerült egyensúlyban tartani. Vannak, akik emlékeznek még arra, hogy valamikor jobb volt a szomszédokkal való viszonyuk, ma viszont ebben az utcában jellemzően nem köszönnek egymásnak a többségi és roma szomszédok.

A 2011 tavaszi konfliktus előzményeinek tekinthető korábbi konfliktusok nagy része ugyancsak ehhez az utcához kötődik, míg más részük a szintén „ütközőzónaként” értelmezett iskolához. Az első verekedés 2006-ban tört ki azután, hogy a Bem utcában lakó hegybíró kocsijának a gumiját gyerekek leeresztették, ami meglepően gyorsan vezetett a kollektív egymásnak feszüléshez. Komolyabb baj azért nem történt, mert időközben a helyszínre megérkeztek a kommandósok, akiknek sikerült szétválasztaniuk a két csoportot. Noha az incidensnek komolyabb sérültje nem volt, politikai következménye annál inkább: falugyűlést tartottak, ahol hangot kapott a cigányellenesség, ami növelte a lokálpatrióta civilek közül kinőtt önkormányzati képviselőjelöltek támogatottságát. Egy két évvel későbbi incidensre többségi beszélgetőtársaink úgy emlékeznek, hogy egy „cigány kocsi” elsodort egy „magyar fiút”. A vezetőt felismerő „magyarok” informátoraink szerint „lémentek magyarázatért a Bajcsira”, ahol megverték őket. Bűncselekmény nem lett az ügyből, újabb falugyű-

lés azonban igen, továbbá tüntetés a „cigányvajda” háza előtt. A harmadik eset 2009-ben történt: egy tanárnőt megütött egy cigányasszony, mert tudomására jutott, hogy az unokáját bántalmazták az iskolában. A szegregáció intézményesítése miatt egyébként is előtérbe kerülő iskola ezen a ponton involválódott a konfliktusok menetébe, miközben a szereplők (ez esetben a tanárnő is) még mindig a Bajcsi környékén lakók voltak. Végül 2010-ben a ballagást ünneplő, hangoskodó cigányok és a körzeti megbízott között alakult ki összetűzés. A megbízott harmadszori szóbeli figyelmeztetése után pár ittas telep lakos fenyegetően lépett fel vele szemben, és neki csak a rendőrkutya bevetésével sikerült lecsillapítani őket. Ugyanezen év decemberében újra az iskola vált a konfliktusok helyszínévé: nagyobb gyerekek megverték a Jobbik polgármesterjelöltjének – a mai polgármesternek – a fiát. Ez az incidens a korábbiakkal ellentétben nem csak a cigányellenességet növelte a többségi lakosság körében, hanem enyhítette a szélsőjobboldali párt jelöltjének magas elutasítottságát is.

A 2006 és 2010 között lejátszódó konfliktusoknak visszatérő szereplői voltak a helyi közéletnek azok az akkor még feltörekvő résztvevői, akik a falu magasan iskolázott alkalmazotti és vállalkozói köréből kerültek ki. Ezek a „lokálpatrióták” a hagyományok megőrzését a helyi gazdaságfejlesztés szándékával kötötték össze. Ennek az átfogó stratégiának a bázisát két olyan, általuk alapított és irányított civil szervezet alkotta, amelyek egyszerre voltak alkalmasak a minőségi borászat felélesztésén iparkodó személyek, illetve az agroturizmus felfuttatására törekvő vállalkozók érdekeinek hatékonyabb képviseletére, továbbá a helyi lakosság szimpátiájának elnyerésére. Itt érdemes megjegyezni, hogy Gyöngyöspatán sokan vannak, akiknek az ősei több száz évre visszamenőleg a faluban éltek. A faluban népdalkör működik, a hagyományos paraszti viseletet a szocializmus időszakára eső „kivetkőzés” után újra megvarrják, és egyre gyakoribb, hogy ünnepek alkalmával fel is veszik. A hagyományokhoz való erőteljesebb kötődés mögött részben a lokálpatrióták munkája áll. Az említett civil szervezetek több éve fektetnek jelentős energiát a műemlék jellegű épületek és közterek szépítésére és felújítására, a hagyományos mesterségek felélesztésére. E mögött a törekvések mögött nem csak racionális gazdaságfejlesztési elképzeléseket, hanem egy többé-kevésbé koherensnek mondható, Holmes terminusával élve, „integránsnak” nevezhető világképet és törekvéseket találunk. Ezeket mindenekelőtt a „természetes adottságként” kezelt közösséghez való tartozás értékességébe vetett hit; a kulturális önkifejezésnek a csoportléten alapuló, sajátos „belső logikával” bíró kollektív formái (például a tájjellegű élelmiszerek és konyhaművészet) melletti kiállítás; és a saját csoport kulturális értékei változatlanágának és kizárólagos-

ságának tudata jellemzi – olyan jegyek, amelyek az „ellen-felvilágosodás” eszmétörténeti hagyományával mutatnak rokonságot²⁰.

Azok számára tehát, akik a régi magyar falut akarják feléleszteni 21. századi körülmények között, a cigányok jelenléte problémát jelent, ugyanis a „renitenskedő”, a falu köztereit „elfoglaló”, növekvő számú és számarányú cigányság jelenléte megakadályozza a helyi fejlesztőket abban, hogy a falut olyanná tegyék, amilyennek ők szeretnék látni. Korábban már tettünk róla említést, hogy a lakóhelyi szegregáció megerősítésében és intézményesítésében, a „színhatár felállításban” meghatározó szerepe volt az egyik helyi civil szervezetnek, amelynek ösztönzésére az ingatlanfejlesztésre és lakóhelyváltogatásra vonatkozó tilalmat – az állam törvényei ellenében – helyben törvényesítették. Ugyanehhez a „baráti körhöz” tartozik az iskola jelenlegi igazgatója is, aki a „színhatárt” felállította az iskolában is. A civil szervezet tagjai kezdetben csak kívülről gyakoroltak nyomást az önkormányzati testületre, mintegy „árnyékönkormányzatként” működve, majd mind többen kerültek a helyi képviselőtestület meghatározó pozícióiba. Népszerűségüknek jót tett a cigányokkal szembeni – akkor még radikálisnak tűnő – fellépés. Elsősorban a faluban élő idős parasztok szimpátiáját nyerték el, akik közül sokan a rendszerváltás veszteseinek érezték magukat, és szimpátiával figyelték a falu felélesztésén munkálkodó vállalkozókat. Ez a csoport az időseken kívül a konfliktuszóna lakóiban is támogatókra talált, akik hozzájuk hasonlóan úgy érezték, hogy – a cigányokkal ellentétben – az állam cserbenhagyta őket. A civil szervezet legerősebben motivált tagjaivá azok váltak, akik maguk is konfliktuszónában laktak és érintetté váltak a korábban említett incidensekben.

A szegregációs intézkedések, a mindennapi beszédben hosszú ideig rejtett, különböző helyzetekben mégis elő-előtörő cigányellenesség, a roma fiatalok lázadásának hétköznapi formái, a határként és egyben frontvonalként működő zónában vissza-visszatérő incidensek, és nem utolsósorban a többségiek fülében ketyegő „demográfiai bomba” olyan feszültséggócot hoztak létre, amely rendkívül sérülékennyé tette az interetnikus együttélés korábban stabilnak látszó mintáit. A sérülékenységhöz az a legitimációs válság is hozzájárult, amelyet az eliten belüli viszonyok megromlása vont maga után. 2009-ben hirtelen meghalt a jelentős társadalmi támogatottságnak örvendő polgármester. Halálát máig a

²⁰ Az ellen-felvilágosodás fogalmát a német romantikus mozgalmat erőteljesen kritizáló Isaiah Berlin dolgozta ki (Berlin 1976). Ugyanezt a mozgalmat sokkal differenciáltabban írta le Raymond Williams, ugyanakkor nem tagadva, hogy a szélsőjobboldali mozgalmak egyik alapvetése, a „kultúrák” belső (kívülről megismerhetetlen) logikája, a romantikus mozgalom közvetítésével épült be ideológiájukba (Williams 1977).

lokálpatrióta civilek tevékenységével hozzák összefüggésbe, akiknek azonban a soron következő önkormányzati választáson sem sikerült annyi hatalomhoz jutniuk, mint amennyit maguknak vindikáltak. A 2010-ben megválasztott polgármester úgy igyekezett saját támogatottságát megtartani és a társadalmi rendet megőrizni, hogy a helyi nyilvánosságban még többnyire tabuként kezelt, de egyre inkább előtérbe kerülő „cigánykérdéssel” nem foglalkozott. Mivel az együttélést inkább strukturális (elsősorban a munkanélküliségre visszavezethető), mintsem kulturális gyökerű problémának tekintette, aminek kezeléséhez nem áll rendelkezésre elegendő erőforrás, a ki nem mondás stratégiáját vitte tovább. Nemcsak a többségi sérelem- emlékezet által regisztrált apróbb lopásokat negligálta, hanem a nagyobb problémákat is: a munkanélküliség nyomában érkező gyermekszegénységet, a pedagógusok cigány gyerekekről való fokozatos lemondását, a roma érdekképviselő gyengeségét, és a többséghez tartozók növekvő türelmetlenségét velük szemben.

Ezt a patthelyzetet borította fel 2010-ben az a fiatalember, aki a szélsőjobboldali párt polgármesterjelöltjeként kísérelt meg (először sikertelenül²¹) betörni a közéletbe, és akit mi „a cigányok” által elkövetett egyik incidens sértettjeként mutattunk be. Magányos volt, a falu elitje az állami borászati vállalat sikertelen privatizációjában játszott szerepe miatt nem fogadta be, sokan pedig egyenesen megvetették alacsonyabb státusával összefüggő jellemzői miatt. Ugyanakkor, paradox módon, a lokálpatriótáknak szükségük is volt rá, mert személyében és törekvéseiben eszközt láttak saját célkitűzéseik megvalósítására. Karrierjében az hozott áttörést, hogy a falut a maga sérelmeivel mintegy felkínálta az országos szélsőjobboldali politika és média számára.

A 2011 tavaszának folyamán a faluban megjelenő paramilitáris, a szélsőjobboldali párthoz erősen kötődő szervezetek kikezdték a helyi hatalom már korábban megrendült intézményeit, azokat a hálózatokat, amelyeknek azt megelőzően fontos szerepük volt a társadalmi rend fenntartásában. A bizalmatlanság elharapózott és általánossá vált – nem csupán a kisebbség és a többség viszonylatában, de a kisebbségi és többségi csoportokon belül is. A falu polgármestere, társadalmi támogatottságának hanyatlását érzékelve, lemondott, és ezáltal a szélsőjobboldali politika előtt szabaddá vált a hatalom megragadásához vezető út.

A 2011. július 17-én megtartott rendkívüli önkormányzati választáson a romák „rombolásával” szemben zéró toleranciát hirdető Jobbik jelöltje a sza-

²¹ A 2010-es önkormányzati választásokon a Jobbik jelöltjeként csak a szavazatok 6 százalékát sikerült megszereznie.

vazatok 33,8 százalékát szerezte meg. Győzelméhez nagymértékben hozzájárult, hogy a rendkívüli választáson rajta kívül hét jelölt indult. A választás kimenetelében különösen fontos szerepet játszott az, hogy a település politikai életében nagymértékben előretörő lokálpatrióta elit nem sorakozott fel egyetlen jelölt mögé.²² Noha a radikális cigányellenesség programjával megszólítható választói közösséget is megosztotta a Véderő jelöltjének fellépése (akinek 10,5 százalékot sikerült a Jobbik táborából kiharapnia), a programjuk alapján egyértelműen szélsőjobboldalinak tekinthető jelöltek közötti versengés más szempontból a Jobbik jelöltjének kedvezett. Aki sikeresen használta ki a Szebb Jövőért Polgárőr Egyesületnél harcosabban fellépő félkatonai alakulatok akciói által kiváltott általános visszatetszést, önmagát a „radikális, ámde józan és igazságos” politika képviselőjeként pozicionálva. Interjúink és beszélgetéseink egyértelműen arra engednek következtetni, hogy ezzel a taktikával a nála mérsékeltebb jelöltek támogatói közül többeket sikerült a maga oldalára állítania. Az elitscsoportok közötti párharc a „jobbra tolódott” politikai centrum szétzilálódását eredményezte. A Jobbik jelöltje által elért választási siker legfontosabb kulcsának pontosan ez a fragmentáció bizonyult. Bármilyen erősnek is gondolták magukat a „lokálpatrióták” Gyöngyöspatán, ahhoz nem voltak elég erősek, hogy a Jobbikkal szemben olyan alternatívát vigyenek győzelemre, amelyet külső szereplők és források nem támogattak²³.

Az országos politika szerepe a konfliktus kimenetelében

Abban a folyamatban, amely az etno-szociális feszültségek manipulációján és eszkalációján keresztül egy kirekesztő jellegű politikai erő demokratikus legitimációjához, majd rendpárti programjának megvalósításához vezetett, messzemenően fontosabb szerepet játszottak az országos, mint a lokális törekvések és viszonyok. Amint azt elemzésünk elején már megemlégettük, a

²² A korábbi polgármester és a „baráti kör” politikája között lavírozó, a kormánypárt csendes támogatását élvező és végül második helyen befutó alpolgármester-asszonyt nem is a Jobbik jelöltje, hanem a „baráti kör” oszlopos tagjaként számon tartott borász-népművelő ütötte ki tulajdonképpen. (Utóbbi az érvényes szavazatok 21,4 százalékát, előbbi 26 százalékát szerezte meg.)

²³ Ez utóbbi tényező is minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy az elitscsoport kommunikatív értékrendjével és gazdaságfejlesztési törekvéseivel szimpatizáló, ám a cigányok elleni radikális fellépést az adott helyzetben előtérbe helyező szavazók közül sokan a Jobbik jelöltjét választották.

gyöngyöspatai események szempontjából mindvégig meghatározónak bizonyult a szélsőjobboldali párt országos stratégiája és az ennek alárendelt lokális taktika – amelynek sem itt, sem máshol nem állta útját a helyi közösség vagy az állam. Emiatt még egyszer szeretnénk áttekinteni azokat a folyamatokat, amelyek az országos politikában fontossá tették Gyöngyöspatát.

Egyetértünk a gyöngyöspatai mobilizációs kísérletről gyorselemzést közreadó Political Capital elemzőivel, akik a szélsőjobboldali párt törekvéseit egy, a parlamentbe frissen bekerült rendszerkritikus politikai szervezet nehézségeinek a tükrében kíséreltek meg interpretálni²⁴. Különösen említésre érdemes, hogy a parlamenti politizálás a lokális cselekvést előtérbe helyező stratégiát erőteljesen kikezdte. Ezt ellensúlyozandó dönthetett a szavazói bázis konszolidálására törekvő párt felső vezetése a kormánypárttól való markánsabb megkülönböztetést lehetővé tevő – korábban már bevált – utcai politizáláshoz való visszatérés mellett²⁵. Vona Gábor január 29-i „évadnyitó beszédéből” – amelyben a pártelnök a parlamenten kívüli cselekvés szükségességére és a Jobbik mozgalmi karakterére helyezte a hangsúlyt – már következtetni lehetett a párt politikájának radikalizálódásra. A „cigánybűnözés” tematizálására egy nyolcvanegy éves, laki (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) asszony meggyilkolása adott lehetőséget²⁶. A pártelnök Lakon elmondott beszédében egyúttal bejelentette: a parlament tavaszi ülészakájának első napján gárdamellényben fogja Pintér Sándor szemébe mondani, hogy a kormány nem tesz meg mindent a bűnözés visszaszorítása érdekében. A február 14-i ülés, amelyen Vona Gábor ígéretéhez híven az Új Magyar Gárda mellényében jelent meg, nem csak a Gárda-utódszervezetek melletti látványos kiállásra nyújtott lehetőséget. E szimbolikus gesztussal a Jobbik vezetője a párt stratégiaváltását is egyértelművé tette.

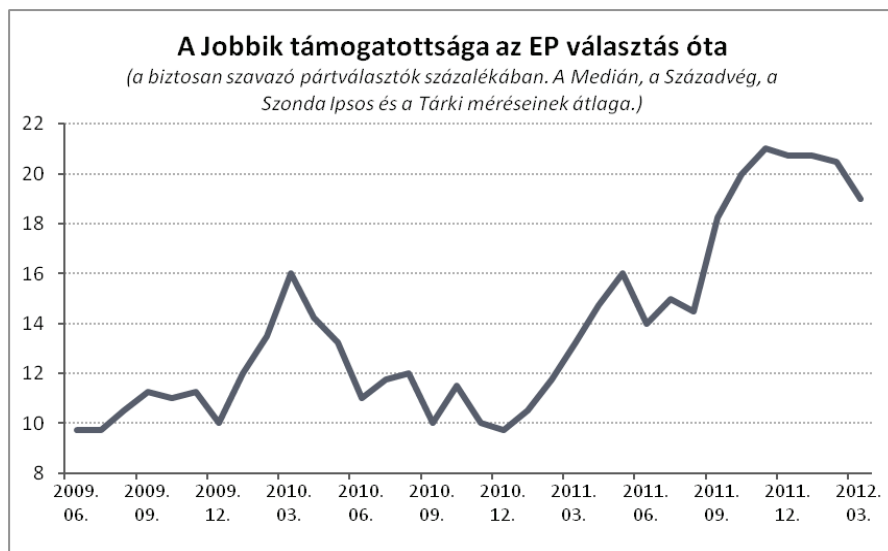
Az alábbi táblázatban szereplő grafikon alapján megállapítható, hogy a Jobbik támogatottsága – amely 2010 decemberében 10 százalék alá süllyedt – 2011 februárjára érezhetően növekedésnek indult. Ebből a párt vezetői azt a következtetést vonhatták le, hogy a „cigánykérdés”, valamint az észak-keleti

²⁴ Lásd *A Jobbik sikeres terepkísérlete*: <http://www.politicalcapital.hu/blog/?p=1938058>

²⁵ „Úgy döntöttünk, hogy nem finomkodhatunk a továbbiakban, és ugyanazt a vonalat kell folytatni, amit elkezdtünk” – magyarázta az Origónak Murányi Levente, a Jobbik alelnöke, hogy Vona Gábor a parlament tavaszi ülészakájának első ülésén miért viselte a betiltott Magyar Gárda mellényét. Forrás: <http://www.origo.hu/itthon/20110216-vona-gabor-magyar-gardamelleny-jobbik-a-tavaszi-parlamenti-ciklus-elott.html>

²⁶ A január 23-i esetet követően a faluban ugyanis az a hír terjedt el, hogy az asszonyt négy, alig tizenkét-tizenhárom éves cigány gyerek gyilkolta meg.

régióban meglévő etno-szociális feszültségek napirendre tűzése alkalmas lehet a szavazótábor megerősítésére és az elvesztett lendület visszaszerzésére.

Forrás: Political Capital

A 2011. március 1-e és július 17-e közötti időszakban lezajló események ismeretében nem kétséges, hogy a Jobbik stratégiai jó érzékkel választottak. Noha Gyöngyöspata „megszállása” nem volt kockázatmentes, mind az állami szervek, mind a helyi lakosság – a Jobbik szempontjából – kedvezően reagáltak. Kutatásunkból egyértelműen az derül ki, hogy a roma-többségi viszonyt terhelő, az utóbbi években érezhetően eszkalálódó és a konfliktus kirobbanása előtti hetekben újfent felszínre kerülő feszültségek fontos szerepet játszottak az eseménysorozat lefolyásában. A szélsőjobb oldali mobilizáció csakis azért lehetett sikeres, mert olyan érzelmeket, észleléseket, attitűdöket és szimbólumokat tudott mozgósítani, amelyek meglévő társadalmi igényekre és érdekekre épültek, illetve azokra reagáltak. Nyilvánvalóan nem az összlakosságról van szó, de a helyi társadalomnak olyan jelentős részéről, amelynek magyarázatait és érdekeit a szélsőjobb oldali csoportok az adott helyzetben képesek voltak elfogadtatni általános érvényű magyarázatokként és érdekeként.

A kormányzat, mint említettük, szinte kizárólag az állami erőszak-monopólium fenntartására koncentrált. Ebben kétségtelenül szerepet játszott a félkatonai szervezetek – mindenekelőtt a polgárőr szervezetek – működését és

jogait szabályozó törvények hiányossága és az erre visszavezethető, megengedő bírói gyakorlat, amelyet ezek a szervezetek a saját javukra fordítottak. Korábbi elemzésünkben azonban arra is rámutattunk, hogy a 2011 tavaszán érvényben lévő jogszabályok már Gyöngyöspatán is lehetőséget adtak volna a települést megszálló félkatonai szervezetek megfékezésére; és láthattuk, hogy a gyöngyöspataihoz nagymértékben hasonlító hajdúhadházi események során a kormányzat konfrontatívabb stratégiát választott. A kormányzat passzív, illetve reaktív viszonyulásán érdemben nem változtatott az sem, hogy június elején kiemelt kistérséggé nyilvánították Gyöngyöspatát (valamint négy környező települést), és ennek nyomán itt indult útjára 2011 augusztusában negyven fő részvételével az új országos közmunkaprogram. Valódi offenzívát csak maga a kormány indított, méghozzá nem helyben, hanem az országos politikai arénában. Május elején bejelentették, hogy „az egyenruhás bűnözés folyamata, háttere és a gyöngyöspatai események feltárása, valamint az egyenruhás bűnözés felszámolása” érdekében eseti parlamenti vizsgálóbizottságot állítanak fel²⁷. A kormány előterjesztése a szélsőjobboldali csoportok fellépésének vizsgálatán túl a bizottság feladatául szabta a gyöngyöspatai romák „húsvéti utaztatása” körülményeinek és szervezésének feltárását, továbbá annak megvizsgálását is, hogy *„ellenzéki pártok részt vettek-e az ország közrendjének, közbiztonságának és köznyugalmának megzavarásában, és ha igen, azt milyen szándékkal és céllal tették”*. A kérdésfelvetés jelzi: a kormány célja az volt, hogy a szélsőjobboldali erők, valamint az eseményeket – állítólagosan – saját pozíciójuk megerősítésére felhasználó „áljogvédők” és az utóbbiak álláspontjához közelítő parlamenti ellenzéki erő hatását és működését egymással összefüggésbe hozza, valamint a két táborn együttesen tegye felelőssé az etnikai feszültségek kirobbanásáért. Ehhez a média kormánypárti részének támogatását meg is kapta. A kormányzat és az irányítása alatt álló hatóságok tehát a gyöngyöspatai helyzet irányításának kézbevétele helyett (amire még a rendkívüli polgármester-választáskor is jó esély lett volna) a kezdeményezést helyi szinten a szélsőjobboldali erők kezében hagyták.

²⁷ Lásd a parlament által elfogadott eseti bizottság felállítására vonatkozó határozati javaslat szövegét: <http://www.parlament.hu/irom39/03075/03075.pdf>

Összegzés

A gyöngyöspatai konfliktus közvetlen kiváltó oka a szélsőjobboldali erők legitimációs és mobilizációs igénye volt. Eredményes azonban két oknál fogva tudott lenni. Egyrészt a gyenge állami beavatkozás következtében, amely az állami erőszakszervezetek révén megakadályozta ugyan az erőszak kirobbanását (ami az ezzel egy időben zajló csehországi lázadásokkal összehasonlítva nem jelentéktelen eredmény), de semmit sem tett annak érdekében, hogy a helyzetet hosszabb távon ellenőrzés alatt tartsa és konszolidálja a helyi viszonyokat. Ennek hátterében véleményünk szerint egy súlyos politikai és közpolitikai hiányosság áll, amely egy hosszabb lappangási periódust követően, úgy tűnik, most bosszulja meg magát: a magyar politikai establishment képtelensége arra, hogy a rendszerváltás utáni két évtizedben minimális konszenzusra jusson a hátrányosan megkülönböztetett kisebbségekre és a velük szemben gyűlöletkampányokat folytató szervezetekre vonatkozó stratégiákkal kapcsolatban. (Részben ezzel a konszenzushiánnyal, részben a társadalmi kontroll gyengeségével függ össze az is, hogy Gyöngyöspata esetében az állam figyelmen kívül hagyta a szélsőjobboldali uszítással szemben fellépő civileket.)²⁸

A gyöngyöspatai konfliktus kibontakozásában az események során mindvégig kezdeményező szerepet játszó szélsőjobboldali mozgósítás sikerének másik záloga a cigányellenesség megfogalmazásából és a cigányok megfigyelmezéséből politikai tőkét kovácsolni igyekvő helyi elitcsoportosulás korábbi tevékenysége volt. Azok a politikai vállalkozók, akik a 2000-es évek derekán a „cigánykérdést” a közmegegyezéssel hallgatásból a közéleti diskurzus középpontjába helyezték, ugyanazzal a stratégiával kísérleteztek, amelyet a Jobbik évekkel később az országos politika szintjén sikerrel alkalmazott. A homogén tömbként kezelt „cigánysággal” szembeni félelmek megszólaltatása, a személyes sérelmeknek a magánszférából a politikai közéletbe való beemelése – és ezzel együtt az áldozatként beállított „magyarok” kárpótlása – a szimbolikus tőkeképzés rendkívül hatékony eszközének bizonyult: a tabuk ledöntésével viszonylag rövid idő alatt a falu elitjének margójáról a középpontjába lehetett kerülni. Azt állítjuk, hogy e nélkül az ideológiai munka nélkül a szélsőjobboldali mozgósítás nem lehetett volna ilyen sikeres Gyöngyöspatán.

²⁸ Ezért, míg korábban – például a jászladányi konfliktus esetében – az országos érdekkörű civil szerveződéseknek sikerült az állami hatóságokat a kisebbségi csoportok jogainak és érdekeinek figyelembe vételére sarkallnia, Gyöngyöspata esetében csak minimális befolyásuk tudott lenni a folyamatokra.

Mindezidáig amellet érveltünk, hogy a gyöngyöspatai konfliktus kibontakozásában a legfontosabb szerepet a helyi politikai nyilvánosság szerkezetváltását, valamint a korlátozott és késleltetett állami beavatkozást saját javukra fordító szélsőjobboldali párt és szövetségei játszották. Ahhoz azonban, hogy a szélsőjobboldali politikai mozgósítás sikeres legyen, nem volt elegendő a megfelelő politikai környezet. Ehhez olyan strukturális – társadalmi-gazdasági és kulturális – feltételek voltak szükségesek, amelyek kellő táptalajt nyújtottak a társadalmi problémákért a roma közösség tagjait okoló kisebbségellenes mozgósítás számára. A strukturális okok tekintetében is kettőt emeltünk ki. Ezek közül az egyik a kisebbség munkaerőpiacról tartósan kívül rekedt, mélyszegénységben és szegregált lakókörmények között élő, számszerűleg meghatározó csoportjának visszaszorulása a „gettóba”, majd szembekerülése a kudarcaiért felelősnek tartott többséggel. A másik pedig a lecsúszó falusi középréteg megkapaszkodása egy olyan ideológiában, amelyik nem csupán a lenézett kisebbségtől való szimbolikus megkülönböztetést, hanem – a „magyar-ság” felértékelése révén – a társadalmi pozícióvesztés által megingatott „paraszti becsület” visszaszerzését is lehetővé teszi²⁹.

Az etnikai konfliktusok kutatói a konfliktusokat kiváltó vagy azoknak megágyazó körülményekről általában kétféleképpen gondolkodnak. Vagy a kulturális különbségeket és az abban rejlő antagonizmust emelik ki, vagy az osztályellentéteket helyezik előtérbe. Mi a konfliktus hátterének vizsgálata során mind a társadalmi-gazdasági, mind a kulturális-ideológiai tényezők szerepét igyekeztünk feltárni, és ezek összekapcsolódását hangsúlyozzuk. Egyfelől rámutattunk arra, hogy a konfliktus két oldalán nem a „romák” és „többségek”, hanem a „gettóba” visszaszorított mélyszegények és a deklasszáldás és elszegényedés által fenyegetett falusi alsóbb rétegek álltak. Azt is jeleztük, hogy a konfliktus táptalaját képező problémáknak egy része (pl. a romák kiszorulása az elsődleges munkaerőpiacról, a kisüzemi mezőgazdasági árutermelés válsága) az erős osztálypreferenciákat érvényesítő országos gazdaságpolitika, egy másik része pedig

²⁹ Szalai Júlia egy, az iskolai és a társadalmi szegregáció összefüggéseit elemző tanulmányában azt a miénkkal egybecsengő megállapítást fogalmazta meg, hogy a társadalom növekvő szegregációs készítésének motorja az a „helyreállítási szükséglet”, amelyet széles tömegeknek az elmúlt húsz év során elszenvedett pozicionális leértékelődése és az ehhez kapcsolódó állandósult státusbizonytalansága táplál. Szalai szavaival: „Az igen széles körben 'elszegényedésként' megélt leértékelődés erőterében az iskolai kirekesztés mai legfőbb rendeltetése az, hogy a mélyszegénységben élő társadalmi csoportok és a 'többi szegény' közötti választóvonalak kijelölésével és intézményesítésével széles alsó-középosztályi rétegek társadalmi pozícióvesztését kompenzálja, a margón kívülre sodródottak elkülönítése révén pedig kidomborítsa az utóbbi csoport relatív fölényét és – elszenvedett veszteségei ellenére töretlen – többségi beágyazódását” (Szalai 2010: 8).

a társadalmi mobilitás lokális csatornáit elzáró helyi elit tevékenységének következménye. Ezek miatt kerülhettek szembe egymással a lokális gazdaság és önkormányzat szűkülő erőforrásaiért versengő falusi gettó lakosai és az elszegényedő parasztság képviselői. Az egyszerre jelképes és fizikai margóra szorítást a mélyszegénységben élők nem hagyták válasz nélkül. Miközben a „cigánytelepről” az említett korlátozások ellenére kitörni képes családokra az igazodás nyelve és attitűdje jellemző, a „telepiek” – és főként a fiatalok – kultúráját a szegénység és a többség által dominált intézményekből való kiszorítás mindennapi élménye határozza meg. Az ehhez való viszonyulás módjai a lázadás, az ugratás, a bosszantás. Ezekhez a gyengébb fél egyes tagjai azért folyamodnak, hogy az erősebb fél sérülékenyebb pozíciójú (pl. idős) tagjai fölött jelképes győzelmeket arathassanak. Ez, amint láttuk, a hatalmi pozícióban lévő csoport frusztrációinak és erősödő ellenszenvének egyik fontos forrása volt Gyöngyöspatán. Erre hivatkozott az a rendpárti politika, amelynek hatalomra kerülése után szinte teljesen felszámolódtak az együttélést lehetővé tevő közös intézmények, és háttérbe szorultak a hídszerepet betölteni képes személyek.

A konfliktus kirobbanásában szerepet játszó kulturális-ideológiai folyamatok közül külön kiemelnénk, hogy az erős paraszti tradíciókat – és ebből adódóan rendies gondolkodásmódot – őrző többségi lakosság egy újfajta beszédmód kidolgozásával kísérelte meg hagyományos politikai és gazdasági erőfölényét helyreállítani, és elzárni a gettó lakosságát az általa ellenőrzött erőforrásoktól. Ennek érdekében hozott létre a munkához és a tulajdonhoz fűződő viszony, továbbá egyéb értékek mentén alapvető és áthidalhatatlan különbséget az „érdemesek” és „érdemtelenek” között. Hogy ez a különbség az etnikai, majd mindinkább faji kategóriák használatával született meg, részben annak tudható be, hogy a mélyszegénységben élők között – történelmi okokból kifolyólag – nagyobb arányban vannak a (mások vagy maguk által) romáknak vagy cigányoknak tekintett emberek. Részben pedig annak, hogy a többségi „magyar”, „paraszti”, vagy egyes esetekben „fehér” önkép és tudat felépítését vagy rehabilitációját sokan egy morálisan alsóbbrendűnek tételezett „másikkal” – a „cigánnyal” – szemben tudták csak megvalósítani. Ez a „mindennapi rasszizmus” volt a beszéd- és gondolkodásmódbeli táptalaja annak a szélsőséges nacionalizmusnak, amely megszállta Gyöngyöspatát, sőt, egyfajta szimbolikus centrumává tette. Ez ugyanakkor az egyik legmélyebben fekvő kulturális magyarázat arra, hogy miért tudta sikeresen bevenni a falut a szélsőjobboldal³⁰.

³⁰ Itt külön fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy a lokálpatrióta elitcsoport által létrehozott (és a helyi társadalom többsége által átvett) cigányellenes beszédmód faji-biológiai, nem

Végezetül arra tennénk kísérletet, hogy a gyöngyöspatai eset elemzését összekapcsoljuk a szélsőjobboldali politikai alternatívák előretörésére fókuszáló hazai és nemzetközi kutatások releváns eredményeivel. Ennek vonatkozásában meg kell jegyeznünk, hogy a gyöngyöspatai mobilizációs kísérlet sikerét elemzésünk szerint alátámasztó „társadalmi keresleti” tényezőknek egy része összhangban áll a „relatív deprivációs” vagy „a modernizáció veszteseiről” beszélő magyarázatokkal (Rydgren 2007). Míg az előbbi tézis magját az az állítás alkotja, hogy a szélsőjobboldali pártok bázisát a saját korábbi helyzetükhöz (vagy más, szignifikánsnak vélt csoportokhoz) képest anyagi értelemben alulteljesítő személyek, illetve csoportok alkotják, az utóbbi ennél tágabban meghatározott, de szintén a nagy társadalmi-gazdasági átalakulások veszteségeinek tételezett csoportokat tekinti a szélsőjobboldali előretörés motorjának. A két tézis képviselői szerint a globalizáció mostani fázisára jellemző modernizációs folyamatokat kísérő, illetve azoknak megágyazó küzdelmek az önmagukra vesztésként tekintő egyénekben és csoportokban szorongást, félelmet, fenyegetettségérzetet, bizonytalanságot és dühöt szülnek – olyan érzelmeket, amelyekre a politikai szereplők közül leginkább az erős ellenségekkel operáló szélsőjobboldal apellál, bár nem kizárólag. A gyöngyöspatai eset alapján ugyanakkor egy olyan hipotézist is megfogalmazhatunk, miszerint a vidéki Magyarországon a „vesztéseken” kívül is létezik egy olyan társadalmi csoport, amelynek ön- és világképe hol kisebb, hol nagyobb mértékben hasonlíthat a szélsőjobboldal által felkínált identitásra és ideológiára. Ezt a diplomás alkalmazottakból, vállalkozókból és egyéb csoportokból is álló falusi közép-réteget alapvetően nem a „modernizáció győztesei” számlájára írható veszteségek, hanem egy lazán definiált, tradicionális elemekből összeálló „status quo ante” (Gyöngyöspatán a 19. századi magyar falu) helyreállítására való törekvés közelítheti a hasonló mítosz által vezérelt szélsőjobboldali politikához.

Noha első ránézésre ez a hipotézis arra a felismerésre rímel, miszerint a szélsőjobboldali pártoknak néhány országban (pl. Belgiumban, Svájcban, Olasz-

pedig kulturális-etnikai alapon fogalmazódik meg. Ez a diskurzus nagymértékben különbözik a Verena Stolcke által a „kulturális fundamentalizmus” fogalmával megragadott és „faj nélküli rasszizmusként” jellemzett nyugat-európai diskurzustól, amely a „régii rasszizmusra” jellemző biológiai érvelést a kultúrák összeegyeztethetlenségének doktrínájával helyettesítette (Stolcke 1995). Noha mindkét diskurzus az idegennek tekintett csoportokkal szembeni korlátozó fellépés legitimálását szolgálja, az ezeken keresztül támogatott politikai célok különböznek. Míg Nyugat-Európában a legtöbb esetben a kisebbségekkel kapcsolatos politikai küzdelmek téje a „bevándorlás” visszaszorítása és a „tősgyökeres” kultúra megőrzése, Gyöngyöspatán (és sok más kelet-európai településen) a tét az alacsonyabb rendűnek tételezett kisebbségi csoportok kisemmizése és kirekesztése.

országban) sikerült magasabb státusú csoportokat is megszólítania³¹, mi magunk a Magyarországgal foglalkozó politikai szociológiai szakirodalom azon megállapítására hívnánk fel a figyelmet, hogy a pártválasztást inkább kulturális attitűdök és preferenciák, mintsem a társadalmi státus, illetve azzal összefüggő tényezők befolyásolják (Knutsen 2011). Amint azt elemzésünk elején kiemeltük, ugyanez a tendencia nem csak Magyarországon vagy Kelet-Európában, hanem egyre inkább Nyugat-Európában is érvényesül³² (bár ott a hagyományos tőke – munka törésvonal továbbra is jelentősen befolyásolja a pártválasztást). Itt utalnánk vissza a korábban már említett Douglas Holmesra (2000), aki északolaszországi terepmunkájára támaszkodva jutott arra a következtetésre, hogy a globalizált gazdaság struktúráiba sikeresen integrálódott régiókon kívül élő vidéki közösségek politikai tájékozódásában egyre fontosabb szerephez jut a kulturális hagyományokhoz való visszatérés vágya. Ez az általunk is detektált középosztályi törekvés, úgy látszik, hogy több ponton érintkezik a kulturális azonosságérzethez és elsőbbséghez fűződő jogokat előtérbe helyező, a nemzeti és európai elitek hatalmát elvető, a technokrata progresszivismus projektjével szemben a kultúra belső logikája alapján szerveződő „természetes közösségek” (család, helyi közösség, haza) megőrzését állító szélsőjobboldali ideológiával.

³¹ Lásd Rydgren (2007), Bíró, Dúró, Hajdú és Róna (2011).

³² Lásd Betz (1994).